

РОЗДІЛ V ВОЄННА ІСТОРІЯ

Потильчак О.

ДО ПИТАННЯ ПРО ГРОШОВЕ УТРИМАННЯ ТА ОПЛАТУ ПРАЦІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РАДЯНСЬКИХ ТАБОРАХ(1939 – 1945 РР.)

У роки війни з Радянським Союзом очільники Вермахту та німецького міністерства пропаганди поширили версію про жахи російського полону. Це питання набуло наукової актуальності впродовж повоєнної дискусії про умови перебування іноземних військовополонених у радянських таборах, започаткованої західною історіографією у 50-х рр. ХХ ст. В епоху ідеологічного протистояння двох суспільно-політичних систем тема радянського полону відверто використовувалася для культивування та посилення антирадянських, антикомуністичних настроїв серед західноєвропейської та світової opinio. Окремі західні дослідники, додаючи в цю тему все нових і нових подробиць, ставили під сумнів тезу про дотримання СРСР вимог міжнародного права в царині військового полону. Так поступово підживлювався, сформований ще нацистською пропагандою, міф про нелюдське поводження з полоненими солдатами та офіцерами в Радянському Союзі. Натомість радянська сторона, з відомих причин щоправда не виявляючи особливого бажання широко популяризувати тему іноземних військовополонених у власних таборах, з неменшим завзяттям заходила формувати інший історичний міф – міф про майже безпроблемне перебування іноземних бранців у СРСР, та про те, що радянський уряд робив все від нього залежне, щоб зберегти життя і здоров'я військовополонених. І лише в останні півтора-два десятиліття проблема військового полону поступово позбувається ідеологічних на шарувань і стереотипів, стаючи предметом серйозного документально-аналітичного студіювання. Переконані, що лише реконструкція об'єктивної картини минулого в контексті дослідження такої наділеної яскраво вираженими політичним, юридичним та моральним аспектами проблеми, як військовий полон має стати важливим кроком на шляху не лише написання правдивої історії війни, але й відновлення духу довіри, взаєморозуміння, партнерства і співробітництва в єдиній Європі.

Важливою стороною, котра досить промовисто характеризує реальність становища іноземних військовополонених Другої світової війни у радянських таборах, є питання особистого грошового забезпечення та оплати праці бранців. Свого часу штучно виключені з цільної проблематики радянських військово-історичних досліджень, з початку 90-х рр. минулого століття ці питання знаходили певне висвітлення в контексті загальних праць про долю іноземних військовополонених Другої світової війни в СРСР, їх утримання, трудового використання [1]. Проте в історіографії радянського військового полону поки що відсутнє акцентовано спеціальне дослідження проблемних питань організації утримання та трудового використання іноземних бранців визначених у назві цієї статті.

Наразі автор, на основі застосування методу контекстного аналізу нормативно-правових актів, ставить за мету здійснити системну документально-фактологічну реконструкцію розв'язку міжнародного права щодо питання про грошове утримання та оплати праці бранців війни у контексті Гаазької (1907 р.) і Женевських конвенцій 1929 та 1947 рр. На підставі порівняльно-історичного дослідження й аналізу архівних та опублікованих документів, зроблено спробу вивчити питання про відповідність радянської нормативної бази і практики військового полону в царині грошового забезпечення та оплати праці бранців нормам міжнародного права.

Як відомо питання особистого грошового забезпечення та оплати праці військовополонених, у загальних рисах знайшли своє відображення ще в тексті Гаазької конвенції 1907 р. Стаття VI додатку до "Конвенції про закони та звичаї війни на суходолі" містила пряму вказівку на те, що: "...Роботи, котрі виконуються для Держави, оплачуються за розрахунком цін, що існують для чинів місцевої армії за виконання цих самих робіт, а якщо такого розрахунку немає, то за цінами котрі відповідають виконаним роботам ...Заробіток полонених призначається для покращення їх становища, а залишок видається їм при звільненні з врахуванням витрат на утримання". Щодо грошового забезпечення військовополонених, то Гаазький документ прямо вказував лише на обов'язок утримувачої сторони забезпечувати належні виплати тільки офіцерам полоненого ворога. У статті XVII додатку до Конвенції йшлося якраз про те, що: "Військовополонені офіцери отримують оклад, на який мають право офіцери того ж рангу країни, де вони затримані, при умові відшкодування цих витрат їхнім Урядом" [2]. Що стосується виплат грошового утримання нижнім чинам, то вони Конвенцією не передбачалися. Натомість рядові бранці могли бути

залучені до оплачуваної праці [3].

Ці та інші питання набули свого подальшого розвитку в Женевській конвенції 1929 р. Зокрема у статті 23 (глава VII, розділу III конвенції) йшлося не лише про виплати грошових сум полоненим “офіцерам і прирівняним до них бранцям” у розмірі, що “не повинен перевищувати того утримання, на яке полонені мали право у країні, в якій вони служили”. Ці грошові суми мали виплачуватися військовополоненим “повністю, по можливості щомісяця, а також без будь-яких утримань на покриття витрат держави, котра утримує полонених, навіть якби ці витрати йшли на них”. Розміри цих виплат мали врегульовуватись міждержавними угодами, а в разі відсутності таких – сума платні визначалася тарифами, що діяли на початок війни. Виплачені військовополоненим-офіцерам суми по закінченні війни мали бути відшкодовані державою, в армії якої служили ці бранці до полонення. Що стосується відібраних у військовополонених грошових “надлишків”, то вони “негайно зараховувалися на його рахунок” та “виплачувалися військовополоненим по закінченні полону”. Під час перебування в полоні бранці отримували можливість пільгових переказів належних їм грошей на будь-які рахунки в рідній країні [4].

Питання оплати праці військовополонених були врегульовані статтями 28 та 34 Женевської конвенції. Тут чітко закріплювалося положення про те, що виплату будь-яких зароблених військовополоненим грошових сум здійснює виключно держава під владою якої знаходиться бранець (стаття 28). Робота військовополонених з управління, облаштування та благоустрою таборів не оплачувалася. Всі інші роботи, що виконувалися бранцями давали їм „право на винагороду”, розмір якої встановлювався угодою воюючих сторін. Предметом такої угоди був розмір суми заробітку, порядок сплати цих грошей та відсоток утриманий з цієї суми табірною адміністрацією. До того ж часу, поки між воюючими сторонами не буде укладено такої угоди, заробітна платня військовополонених мала визначатися на підставі діючих у державі тарифів на оплату подібних робіт і договорів з господарськими суб'єктами, що використовували їхню працю [5].

Відомо, що сталінське керівництво СРСР відмовилося приєднатися до Женевської “Конвенції про військовополонених”, натомість розпочавши роботу над власним документом, що був покликаний врегульовувати подібні питання – “Положенням про військовополонених”. Його було схвалено спільною Постановою Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів СРСР 27 березня 1931 р. [6]. Навіть побіжне ознайомлення з текстом цього документу показує, що по більшості аспектів грошового забезпечення та оплати праці військовополонених радянське “Положення про військовополонених” відповідало змісту женевських угод 1929 р. Документ, ухвалений 1931 р., суперечив Женевській конвенції хіба що в питанні про пільги для офіцерів-військовополонених. Так, на відміну від конвенції, що закріплювала право на обов'язкове грошове утримання лише за військовополоненими-офіцерами, пункт 32 радянського “Положення...” передбачав виплату усім бранцям без виключення грошового утримання в розмірі, встановленому для рядових військовослужбовців РСЧА. Що стосується виплат військовополоненим (імовірно, офіцерам) підвищених грошових сум, то це могло здійснюватися на основі особливих угод і за рахунок держави, до складу збройних сил якої належали ці бранці. Всі належні бранцям грошові суми мали зберігатися на іменних особових рахунках у державних ощадних касах. Військовополоненим дозволялося мати при собі гроші в сумі, максимальний розмір якої визначався за погодженням між Центральним управлінням у справах полонених і біженців (Цуполонбіж) і Народним комісаріатом фінансів СРСР.

Серед інших можливостей, що визначалися “Положенням про військовополонених” були грошові перекази виданих бранцям сум на рахунки інших військовополонених, зрозуміло в межах СРСР. Гроші отримані військовополоненим із-за кордону могли безперешкодно вивозитись їм за межі СРСР при репатріації. Також “Положення...” фактично продублювало вимоги Женевської конвенції про особливості зберігання та конвертації валюти, що надходила на ім'я військовополонених і про обов'язкову видачу бранцям усіх належних їм грошей перед репатріацією [7]. Пункт 37 “Положення про військовополонених” урегульовував питання розміру заробітної плати та тієї її частки, що утримувалася на користь держави. Так військовополонені які працювали, мали отримувати зарплатню не нижчу за встановлену в даній місцевості для радянських громадян, а утримувана державою частка зароблених грошей не могла перевищувати 50% від суми заробітної плати бранця [8]. Ці кошти йшли на відшкодування витрат утримання військовополоненого в таборі.

Торкаючись причин розбіжностей у підходах Женевської конвенції та радянського “Положення про військовополонених” до питання фінансового забезпечення та оплати праці бранців, слід відмітити, що в основі позиції уряду СРСР знаходився традиційний принцип класового підходу. Розглядаючи майбутню війну з “імперіалістичним оточенням” як війну за “світову революцію”, сталінське керівництво СРСР хотіло бачити в масі рядових вояків цих армій своїх потенційних союзників. З іншого боку, офіцери та генерали “імперіалістичних армій” у своїй переважній більшості кваліфікувалися більшовицьким керівництвом Кремля як вихідці з так званих “експлуататорських класів”, а відтак, преференції офіцерству у грошовому утриманні, закладені в текст Женевської конвенції, викликали стійку відразу радянської сторони. Як наслідок, у власному “Положенні про військовополонених” Радянський Союз урівняв усіх бранців в розмірі грошового утримання, зробивши його (незалежно від військових чинів) однаково мінімальним. На перший погляд досить демократичним є і зрівняння середнього заробітку військовополонених із сумою заробітку радянських громадян відповідних професій. Обґрунтованим, особливо враховуючи існуючу в СРСР структуру розподілу валового внутрішнього продукту, виглядає і встановлення 50% відрахування із заробітної плати бранців на

покриття їх утримання в таборах.

Питання розміщення, утримання і трудового використання іноземних військовополонених, а відтак і проблеми їх фінансового забезпечення та оплати праці, увійшли в практичну площину діяльності радянського керівництва вже на самому початку Другої світової війни із вторгненням Червоної Армії на територію Польщі. 23 вересня 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ В. Чернишов затвердив розроблене в апараті щойно створеного Управління у справах військовополонених (УПВ НКВС) “Положення про табір для військовополонених” [9]. Один із пунктів цього відомчого нормативного припису стосувався функцій фінансового відділення табору, серед яких зазначались видача бранцям грошового утримання та ведення особових рахунків військовополонених [10].

Про заробітну плату, як чинний фактор існування військовополонених-поляків, в УПВ НКВС уперше заговорили всередині жовтня 1939 р. укладаючи угоду про використання 10-11 000 бранців на підприємствах наркомату чорної металургії. У параграфі 2 відповідного протоколу зазначалося, що зарплата цьому трудовому контингенту виплачуватись “за існуючими нормами та розцінками на рівних підставах з вільнонайнятими працівниками даного підприємства” [11]. На початку грудня 1939 р. з’явилася спільна директива наркома чорної металургії СРСР Ф. Меркулова та заступника НКВС СРСР В. Чернишова. Документ передбачав виплату військовополоненим, що працюють на металургійних підприємствах і рудних копальнях галузі але звільнені від роботи через хворобу, грошової допомоги на загальних з вільнонайнятими працівниками підставах, у сумі не нижчій 5 крб. щоденно. У такому ж розмірі господарські органи мали відшкодувати табору вимушені прогули чи простої військовополонених на виробництві [12].

З початку 1940 р., переконавшись у крайній неефективності примусової праці військовополонених, керівництво НКВС СРСР почало застосовувати в практиці їх трудового використання методи фінансового заохочення. У наказі НКВС СРСР № 00248 від 26 лютого 1940 р. “Про заходи з упорядкування роботи військовополонених на підприємствах Наркомчермету СРСР” йшлося про запровадження для всіх працюючих бранців щомісячної грошової виплати у 20 крб. Якщо бранець виконував встановлені виробничі норми на 80-100% то він отримував додаткову доплату в 30 крб. Виконуючи норму на 100 % і більше (і в тому разі якщо заробіток військовополоненого перевищував витрати на його утримання та встановлену грошову доплату 50 крб.) бранець, після відрахувань на утримання, мав шанс отримати готівкою весь залишок свого заробітку [13].

Починаючи з осені 1940 р. усі розрахунки за використання праці військовополонених вже проводились у суворій відповідності з принципом, зафіксованим у вказівці Наркомату фінансів СРСР № 9/416/1с від 7 вересня 1940 р. Цей документ встановлював, що господарський орган був зобов’язаний сплачувати за роботу військовополоненого лише табору, за єдиними нормами виробітку та розцінками виконаних робіт [14].

Наразі аналіз кроків радянської сторони щодо забезпечення реалізації вимог „Положення про військовополонених” у частині їх грошового забезпечення та оплати праці бранців у 1939 – 1940 рр. засвідчує намагання формально дотримуватись взятих на себе цим внутрішнім нормативним актом зобов’язань. При цьому фінансові виплати військовополоненим були мінімальними, а витрати на утримання працюючих бранців у таборах радянський уряд намагався покривати за рахунок заробітної плати останніх. Грошове утримання непрацюючих бранців (визначене пунктом 32 “Положення про військовополонених” у редакції від 27 березня 1931 р.) якщо й мало місце, проте для покращення матеріально-побутового становища переважної більшості польських військовополонених не мали ніякого значення. Характерними у цьому контексті є широко відомі громадськості та науковцям свідчення в’язня Старобільського табору військовополонених, ротмістра Ю. Чапського. Згадуючи місяці проведені у цьому таборі, колишній бранець підкреслював: “...Грошей у нас не було, і отоварюватися у табірній лавці, куди завозили в основному махорку, цигарки, поганенький одеколон, а інколи масло і ковбасу, доводилось на гроші отримані від продажу табірним працівникам наручних годинників та одягу...” [15].

Досвід роботи з польськими інтернованими військовослужбовцями у 1939 – 1941 рр. засвідчив, настільки далекими від реальності були і радянське керівництво і безпосередні розробники “Положення про військовополонених” 1931 р., покладаючись на класову солідарність пролетаріату і сподіваючись отримати з цього політичні дивіденди. Навіть незважаючи на інтенсивну пропагандистську кампанію, зусилля особливих відділів НКВС, військовополонені-поляки, за невеликим виключенням, залишалися якщо не безкорисливо відданими, то, принаймні, все ж згуртованими навколо ідеї відновлення власної національної держави. Відтак радянська ідеологічна і політична лінія у питанні про іноземних військовополонених потребувала суттєвого корегування. Нагода прискорити цю роботу трапилася досить скоро. 22 червня 1941 р. нацистська Німеччина розпочала війну проти Радянського Союзу – війну, що змінила звичні уявлення сучасників про військовий полон, з новою силою вдихнувши в це поняття не лише військовий, але й політичний, ідеологічний і навіть расовий зміст.

Напад Німеччини примусив радянське керівництво змінити позицію як у питанні військового полону загалом, так і в деталях, що стосувалися грошового забезпечення та оплати праці бранців. Вже 1 липня 1941 р. РНК СРСР постановою № 1798-800с затвердив нову редакцію “Положення про військовополонених” [16]. Серед інших питань, що врегульовували правовий статус військовополонених, звернули увагу і на їх фінансове забезпечення, а також на оплату праці в разі використання цього трудового контингенту. Розділ III (“Умови утримання військовополонених та їхнє правове становище”) містив положення про те, що

залучені до оплачуваної праці [3].

Ці та інші питання набули свого подальшого розвитку в Женевській конвенції 1929 р. Зокрема у статті 23 (глава VII, розділу III конвенції) йшлося не лише про виплати грошових сум полоненим "офіцерам і прирівняним до них бранцям" у розмірі, що "не повинен перевищувати того утримання, на яке полонені мали право у країні, в якій вони служили". Ці грошові суми мали виплачуватися військовополоненим "повністю, по можливості щомісяця, а також без будь-яких утримань на покриття витрат держави, котра утримує полонених, навіть якби ці витрати йшли на них". Розміри цих виплат мали врегульовуватись міждержавними угодами, а в разі відсутності таких – сума платні визначалася тарифами, що діяли на початок війни. Виплачені військовополоненим-офіцерам суми по закінченні війни мали бути відшкодовані державою, в армії якої служили ці бранці до полонення. Що стосується відібраних у військовополонених грошових "надлишків", то вони "негайно зараховувалися на його рахунок" та "виплачувалися військовополоненим по закінченні полону". Під час перебування в полоні бранці отримували можливість пільгових переказів належних їм грошей на будь-які рахунки в рідній країні [4].

Питання оплати праці військовополонених були врегульовані статтями 28 та 34 Женевської конвенції. Тут чітко закріплювалося положення про те, що виплату будь-яких зароблених військовополоненим грошових сум здійснює виключно держава під владою якої знаходиться бранець (стаття 28). Робота військовополонених з управління, облаштування та благоустрою таборів не оплачувалася. Всі інші роботи, що виконувалися бранцями давали їм „право на винагороду”, розмір якої встановлювався угодою воюючих сторін. Предметом такої угоди був розмір суми заробітку, порядок сплати цих грошей та відсоток утриманий з цієї суми табірною адміністрацією. До того ж часу, поки між воюючими сторонами не буде укладено такої угоди, заробітна платня військовополонених мала визначатися на підставі діючих у державі тарифів на оплату подібних робіт і договорів з господарськими суб'єктами, що використовували їхню працю [5].

Відомо, що сталінське керівництво СРСР відмовилося приєднатися до Женевської "Конвенції про військовополонених", натомість розпочавши роботу над власним документом, що був покликаний врегульовувати подібні питання – "Положення про військовополонених". Його було схвалено спільною Постановою Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів СРСР 27 березня 1931 р. [6]. Навіть побіжне ознайомлення з текстом цього документу показує, що по більшості аспектів грошового забезпечення та оплати праці військовополонених радянське "Положення про військовополонених" відповідало змісту женецьких угод 1929 р. Документ, ухвалений 1931 р., суперечив Женевській конвенції хіба що в питанні про пільги для офіцерів-військовополонених. Так, на відміну від конвенції, що закріплювала право на обов'язкове грошове утримання лише за військовополоненими-офіцерами, пункт 32 радянського "Положення..." передбачав виплату усім бранцям без виключення грошового утримання в розмірі, встановленому для рядових військовослужбовців РСЧА. Що стосується виплат військовополоненим (імовірно, офіцерам) підвищених грошових сум, то це могло здійснюватися на основі особливих угод і за рахунок держави, до складу збройних сил якої належали ці бранці. Всі належні бранцям грошові суми мали зберігатися на іменних особових рахунках у державних ощадних касах. Військовополоненим дозволялося мати при собі гроші в сумі, максимальний розмір якої визначався за погодженням між Центральним управлінням у справах полонених і біженців (Цуполонбіж) і Народним комісаріатом фінансів СРСР.

Серед інших можливостей, що визначалися "Положенням про військовополонених" були грошові перекази виданих бранцям сум на рахунки інших військовополонених, зрозуміло в межах СРСР. Гроші отримані військовополоненим із-за кордону могли безперешкодно вивозитись їм за межі СРСР при репатріації. Також "Положення..." фактично продублювало вимоги Женевської конвенції про особливості зберігання та конвертації валюти, що надходила на ім'я військовополонених і про обов'язкову видачу бранцям усіх належних їм грошей перед репатріацією [7]. Пункт 37 "Положення про військовополонених" урегульовував питання розміру заробітної плати та тієї її частки, що утримувалася на користь держави. Так військовополонені які працювали, мали отримувати зарплатню не нижчу за встановлену в даній місцевості для радянських громадян, а утримувана державою частка зароблених грошей не могла перевищувати 50% від суми заробітної плати бранця [8]. Ці кошти йшли на відшкодування витрат утримання військовополоненого в таборі.

Торкаючись причин розбіжностей у підходах Женевської конвенції та радянського "Положення про військовополонених" до питання фінансового забезпечення та оплати праці бранців, слід відмітити, що в основі позиції уряду СРСР знаходився традиційний принцип класового підходу. Розглядаючи майбутню війну з "імперіалістичним оточенням" як війну за "світову революцію", сталінське керівництво СРСР хотіло бачити в масі рядових воєнків цих армій своїх потенційних союзників. З іншого боку, офіцери та генерали "імперіалістичних армій" у своїй переважній більшості кваліфікувалися більшовицьким керівництвом Кремля як вихідці з так званих "експлуататорських класів", а відтак, преференції офіцерству у грошовому утриманні, закладені в текст Женевської конвенції, викликали стійку відразу радянської сторони. Як наслідок, у власному "Положенні про військовополонених" Радянський Союз урівняв усіх бранців в розмірі грошового утримання, зробивши його (незалежно від військових чинів) однаково мінімальним. На перший погляд досить демократичним є і зрівняння середнього заробітку військовополонених із сумою заробітку радянських громадян відповідних професій. Обґрунтованим, особливо враховуючи існуючу в СРСР структуру розподілу валового внутрішнього продукту, виглядає і встановлення 50% відрахування із заробітної плати бранців на

покриття їх утримання в таборах.

Питання розміщення, утримання і трудового використання іноземних військовополонених, а відтак і проблеми їх фінансового забезпечення та оплати праці, увійшли в практичну площину діяльності радянського керівництва вже на самому початку Другої світової війни із вторгненням Червоної Армії на територію Польщі. 23 вересня 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ В. Чернишов затвердив розроблене в апараті щойно створеного Управління у справах військовополонених (УПВ НКВС) “Положення про табір для військовополонених” [9]. Один із пунктів цього відомчого нормативного припису стосувався функцій фінансового відділення табору, серед яких зазначались видача бранцям грошового утримання та ведення особових рахунків військовополонених [10].

Про заробітну плату, як чинний фактор існування військовополонених-поляків, в УПВ НКВС уперше заговорили всередині жовтня 1939 р. укладаючи угоду про використання 10-11 000 бранців на підприємствах наркомату чорної металургії. У параграфі 2 відповідного протоколу зазначалося, що зарплатня цьому трудовому контингенту виплачуватись “за існуючими нормами та розцінками на рівних підставах з вільнонайнятими працівниками даного підприємства” [11]. На початку грудня 1939 р. з’явилася спільна директива наркома чорної металургії СРСР Ф. Меркулова та заступника НКВС СРСР В. Чернишова. Документ передбачав виплату військовополоненим, що працюють на металургійних підприємствах і рудних копальнях галузі але звільнені від роботи через хворобу, грошової допомоги на загальних з вільнонайнятими працівниками підставах, у сумі не нижчій 5 крб. щоденно. У такому ж розмірі господарські органи мали відшкодовувати табору вимушені прогули чи простої військовополонених на виробництві [12].

З початку 1940 р., переконавшись у крайній неефективності примусової праці військовополонених, керівництво НКВС СРСР почало застосовувати в практиці їх трудового використання методи фінансового заохочення. У наказі НКВС СРСР № 00248 від 26 лютого 1940 р. “Про заходи з упорядкування роботи військовополонених на підприємствах Наркомчермету СРСР” йшлося про запровадження для всіх працюючих бранців щомісячної грошової виплати у 20 крб. Якщо бранець виконував встановлені виробничі норми на 80-100% то він отримував додаткову доплату в 30 крб. Виконуючи норму на 100 % і більше (і в тому разі якщо заробіток військовополоненого перевищував витрати на його утримання та встановлену грошову доплату 50 крб.) бранець, після відрахувань на утримання, мав шанс отримати готівкою весь залишок свого заробітку [13].

Починаючи з осені 1940 р. усі розрахунки за використання праці військовополонених вже проводились у суворій відповідності з принципом, зафіксованим у вказівці Наркомату фінансів СРСР № 9/416/1с від 7 вересня 1940 р. Цей документ встановлював, що господарський орган був зобов’язаний сплачувати за роботу військовополоненого лише табору, за єдиними нормами виробітку та розцінками виконаних робіт [14].

Наразі аналіз кроків радянської сторони щодо забезпечення реалізації вимог „Положення про військовополонених” у частині їх грошового забезпечення та оплати праці бранців у 1939 – 1940 рр. засвідчує намагання формально дотримуватись взятих на себе цим внутрішнім нормативним актом зобов’язань. При цьому фінансові виплати військовополоненим були мінімальними, а витрати на утримання працюючих бранців у таборах радянський уряд намагався покривати за рахунок заробітної плати останніх. Грошове утримання непрацюючих бранців (визначене пунктом 32 “Положення про військовополонених” у редакції від 27 березня 1931 р.) якщо й мало місце, проте для покращення матеріально-побутового становища переважної більшості польських військовополонених не мали ніякого значення. Характерними у цьому контексті є широко відомі громадськості та науковцям свідчення в’язня Старобільського табору військовополонених, ротмістра Ю. Чапського. Згадуючи місяці проведені у цьому таборі, колишній бранець підкреслював: “...Грошей у нас не було, і отоварюватися у табірній лавці, куди завозили в основному махорку, цигарки, поганенький одекolon, а інколи масло і ковбасу, доводилось на гроші отримані від продажу табірним працівникам наручних годинників та одягу...” [15].

Досвід роботи з польськими інтернованими військовослужбовцями у 1939 – 1941 рр. засвідчив, настільки далекими від реальності були і радянське керівництво і безпосередні розробники “Положення про військовополонених” 1931 р., покладаючись на класову солідарність пролетаріату і сподіваючись отримати з цього політичні дивіденди. Навіть незважаючи на інтенсивну пропагандистську кампанію, зусилля особливих відділів НКВС, військовополонені-поляки, за невеликим виключенням, залишалися якщо не безкорисливо відданими, то, принаймні, все ж згуртованими навколо ідеї відновлення власної національної держави. Відтак радянська ідеологічна і політична лінія у питанні про іноземних військовополонених потребувала суттєвого корегування. Нагода прискорити цю роботу трапилася досить скоро. 22 червня 1941 р. нацистська Німеччина розпочала війну проти Радянського Союзу – війну, що змінила звичні уявлення сучасників про військовий полон, з новою силою вдихнувши в це поняття не лише військовий, але й політичний, ідеологічний і навіть расовий зміст.

Напад Німеччини примусив радянське керівництво змінити позицію як у питанні військового полону загалом, так і в деталях, що стосувалися грошового забезпечення та оплати праці бранців. Вже 1 липня 1941 р. РНК СРСР постановою № 1798-800с затвердив нову редакцію “Положення про військовополонених” [16]. Серед інших питань, що врегульовували правовий статус військовополонених, звернули увагу і на їх фінансове забезпечення, а також на оплату праці в разі використання цього трудового контингенту. Розділ III (“Умови утримання військовополонених та їхнє правове становище”) містив положення про те, що

військовополонені-офіцери розміщувалися окремо від інших бранців і забезпечувалися грошовим утриманням за встановленими нормами. Відтак радянський уряд, у власному внутрішньому нормативному документі, фактично підтвердив положення Женевської конвенції 1929 р. щодо преференцій офіцерському складу контингенту таборів для військовополонених. Стаття 16 нової редакції “Положення про військовополонених” у загальних рисах врегулювала порядок отримання і використання військовополоненими грошових сум в іноземній валюті. Остання підлягала обов’язковому обміну на радянські карбованці за встановленим офіційним курсом. Бранцям дозволялося мати при собі готівкою лише в сумі, розмір якої встановлювався УПВІ НКВС СРСР. “Надлишки” грошей мали здаватися до ощадних кас, а отримати гроші понад встановлену норму бранець міг лише з дозволу адміністрації табору [17].

Загальне регулювання порядку оплати праці військовополонених здійснювалося у IV розділі “Положення...” (“Працевлаштування військовополонених”). Стаття 22 визначала, що всі працюючі військовополонені отримували заробітну плату в розмірі встановленому УПВІ НКВС. Із цієї суми вираховувалися кошти на покриття витрат утримання бранців [18]. Характерно, що в тексті нової редакції “Положення про військовополонених” була відсутня вказівка на граничну суму обмеження відрахувань із заробітної плати бранця. Це означало лише одне – радянський режим, вже звично для себе та всупереч міжнародному праву, збирався переказати витрати на утримання бранців майже цілковито на їхні плечі.

Проте реальність радянського військового полону 1941 – 1943 рр. і рівень продуктивності праці контингентів таборів, дуже скоро засвідчили – грошей зароблених бранцями не вистачало навіть для задоволення мінімальних потреб їх утримання. Відтак держава, хотіла вона того чи ні, вимушена була виділяти чималі кошти на розвиток системи таборів і утримання військовополонених. Не випадково в документах УПВІ НКВС, що стосуються працевикористання військовополонених у 1942 – 1943 рр., ми не знаходимо посилення на таку категорію витрат як заробітна плата бранців – вона формально нараховувалась, проте через край низьку ефективність праці трудового контингенту розмір цієї платні навіть не наближався до межі витрати на його утримання. Військовополоненим продовжували виплачувати лише мізерне грошове забезпечення. Так, у затвердженому наказом НКВС СРСР №001155 від 5 червня 1942 р. “Тимчасовому положенні про табори-розподільники НКВС СРСР для військовополонених” містився розділ III (“Забезпечення військовополонених”), де, серед іншого, встановлювалися й одноразові грошові виплати бранцям за весь період їхнього перебування у подібних таборах. Рядовим бійцям і молодшим командирам видавали по 10 крб. Молодші офіцери отримували по 15 крб., старші – по 25, а вищий офіцерський склад (генерали) – по 50 крб. на особу [19]. Очевидна мізерність цих сум робила їх виплати символічним актом прихильності СРСР нормам міжнародного права.

Зважаючи на ці обставини не доводиться дивуватися, що в директиві начальника УПВІ НКВС І. Петрова “Про порядок трудового використання військовополонених, інтернованих і спецконтингентів”, затвердженій наказом НКВС СРСР № 00675 від 6 квітня 1943 р., йшлося не про заробітну плату військовополонених, а про “оплату робіт виконаних контингентами табору” [20]. Трудове використання військовополонених мало відбуватися на основі угоди між табірним підрозділом і господарським органом, форма якої була затверджена разом із вищезгаданою директивою [21]. Всі розрахунки за роботи, що виконувалися військовополоненими, мали здійснюватися лише з таборами НКВС. Будь-яка пряма оплата праці контингенту, чи навіть додаткове харчове забезпечення без погодження з адміністрацією табору, заборонялися. Таким чином директива від 6 квітня 1943 р. остаточно закріпила всі права на володіння і розпорядження військовополоненими, їх працею і, зрештою, життям, за органами УПВІ НКВС СРСР. Господарські ж органи – підприємства, установи, організації виступали лише як “орендарі” дешевих робочих рук бранців.

У партійних та урядових документах, а також у відомчих приписах НКВС і господарських інстанцій за 1943 – 1944 рр. згадки про пряме грошове забезпечення працюючих військовополонених ми не знаходимо. “Тимчасове положення про порядок забезпечення таборів НКВС для військовополонених і спецконтингентів”, введене в дію 16 березня 1943 р., передбачало для добре працюючих бранців заохочення лише у вигляді підвищеної хлібної норми [22]. У спільній постанові ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР “Про використання військовополонених”, ухваленій 13 листопада 1944 р., серед заходів заохочення добре працюючих бранців зустрічаємо кращі побутові умови, позачергове харчування, культурне дозвілля, тоді як про заробітну плату зовсім не йшлося [23].

Питання про необхідність грошового стимулювання праці військовополонених із новою силою актуалізувалися напередодні закінчення війни з Німеччиною. Нагромаджений за ці роки, значний досвід трудового використання бранців, зокрема і негативний, став основою для чергового перегляду нормативних документів з метою розширення бази матеріального заохочення працюючих військовополонених. Передусім це стосувалося стратегічно важливих для радянської економіки галузей – чорної металургії та вугільної промисловості. 23 лютого 1945 р. світ побачив спільний наказ союзних наркомів вугільної промисловості і внутрішніх справ № 76сс/00232, що ним запроваджувалася в дію “Інструкція по трудовому використанню військовополонених на підприємствах Наркомвугілля”. Розділ IV цього відомчого нормативного припису, де йшлося про заохочення добре працюючих бранців, передбачав встановити з 15 березня 1945 р. диференційовані заохочувальні грошові виплати всім військовополоненим, які перевиконували виробничі норми. Суми цих виплат залежали від характеру, трудомісткості та складності робіт, відсотка перевиконання

норми, посади тощо, а відтак коливалися від 80 до 500 крб. щомісячно. Паралельно табірна адміністрація мала потурбуватися про влаштування торгівельних ларьків – чи не єдиних місць, де бранці могли „отоварити” зароблені ними кошти [24]. З цього приводу, в довідці начальника УПВІ НКВС Української РСР, полковника Б. Шумського, датованій 2 червня 1945 р. [25], читаємо: „...3. Для стимулювання військовополонених на виконання встановлених державних норм виробітку збільшується розмір грошового утримання для військовополонених, які виконують і перевиконують державні норми виробітку, від 100 до 200 карбованців на місяць в залежності від відсотку перевиконання норми, і для висококваліфікованих спеціалістів, бригадирів, десятників, командирів взводів і рот – від 125 до 500 карбованців на місяць, в залежності від відсотка перевиконання норми підрозділами, що керуються ними...” [26].

Навесні 1945 р., із наближенням остаточного краху нацистської Німеччини та багатократним зростанням чисельності військовополонених у радянських таборах, НКВС мав потурбуватися про стабілізацію внутрішнього становища в таборах, формування серед бранців позитивного іміджу Радянської держави. У цих умовах грошове забезпечення і оплата праці військовополонених набували для влади вагомого політичного значення. Наразі зміни не забарилися. 13 квітня 1945 р. начальник ГУПВІ НКВС СРСР М. Кривенко направив для виконання підлеглими інстанціями “Інструкцію про порядок фінансування, обліку і звітності в таборах НКВС для військовополонених” [27]. Пункти 8 та 9 першого розділу цього документу врегульовували питання грошового забезпечення та оплати праці військовополонених. Щомісячні грошові виплати рядовим військовополоненим і молодшим командирам становили 7 крб., молодші офіцери отримували 10 крб., старший офіцерський склад – по 15 крб. на місяць, а військовополонені генерали – 30 крб.

Всі працюючі бранці, додатково до обов’язкового грошового забезпечення отримували і частину зароблених грошей. Характерно, що в інструкції всі ці виплати кваліфікувалися як “грошове забезпечення”, а не заробітна плата. Розмір виплат залежав від виконання працюючим виробничої норми. Так, військовополонений який виконував норму на 40-50% мав шанс отримати додатково до свого щомісячного грошового забезпечення лише 10 крб. Бранець який працював ефективніше та виконував виробничі норми на 51-80% – отримував 15 крб. щомісяця. Мешканці табірних бараків, котрі доводили середньомісячне виконання норми до 81-100 %, могли сподіватися на 25 додаткових карбованців, а військовополонені, які перевиконували встановлені норми, отримували 50 крб. Ті з військовополонених, які працювали на ненормованих роботах основного виробництва, отримували щомісяця по 15 крб.

Грошове стимулювання встановлювалося також для бригадирів і десятників із військовополонених. Причому, його розмір зростав залежно від обсягів виконаних бригадою робіт. Мінімальні обов’язкові виплати за керівництво виробничим колективом для цієї категорії бранців становили 30 крб. додатково до обов’язкового грошового утримання. Якщо бригада виконувала норму виробітку не менше як на 60%, то її очільник отримував 50 крб. на місяць. При виконанні норми понад 80% – 70 крб., а при виконанні норми не менше як на 100% преміальні виплати бригадирам і десятникам становили 100 крб. на місяць. Лікарі з військовополонених, котрі працювали за фахом, щомісяця отримували додатково до офіцерських виплат ще 40 крб., а фельдшери – 20 крб. Працюючі в господарсько-санітарній обслузі табору бранці отримували 10 крб. Всі ці грошові виплати військовополонені отримували не готівкою, а у вигляді товарів першої необхідності, тютюну, махорки тощо, що їх табірна адміністрація закуповувала на кошти зароблені бранцями на виробництві [28].

Як бачимо, на початку 1945 р. система грошового забезпечення військовополонених у радянських таборах зазнала певних змін. Передусім, було розширено базу грошового забезпечення за рахунок запровадження хоча й мінімальних але все ж обов’язкових виплат рядовим і молодшим командирам. Вперше за роки війни з Німеччиною затвердили загальні стандарти грошового стимулювання всіх задовільно та добре працюючих військовополонених, незалежно від галузі і характеру виробництва. Проте основний принцип трудового використання і джерела фінансового постачання бранців таборів військовополонених залишалися старими – повна самоокупність всієї системи ГУПВІ та перерозподіл більшої частини зароблених військовополоненими грошей для фінансування їх утримання.

На початку 1945 р. до числа так званих „спецконтингентів” радянської системи примусового трудового використання додалася нова категорія – інтерновані цивільні громадяни із країн Центральної і Південної Європи – переважно етнічних німців. У своєму статусі ці особи були фактично прирівняні до військовополонених. Основним нормативним документом, що регулював порядок використання трудових ресурсів мобілізованих й інтернованих до СРСР іноземців, стало спеціально розроблене НКВС та ухвалене постановою ДКО № 7252сс 29 грудня 1944 р. “Положення про прийом, утримання і трудове використання мобілізованих й інтернованих німців” [29]. Серед іншого документ визначав також і умови оплати праці інтернованих іноземців. Розмір зарплатні ставився у цілковитому залежності від виконання норм виробітку. Із цих грошей вираховувалися суми на утримання і харчування самих мешканців табірних бараків, охорону та утримання батальйонного штату, а також 10% так званих “централізованих витрат”. У випадку втрати працездатності хворі та немічні залишалися на цілковитому утриманні підприємств. Це тривало до вирішення питання про повернення таких осіб на батьківщину [30].

Про реальний рівень виконавчої дисципліни господарських органів в царині оплати праці інтернованих і масові фінансові зловживання свідчать численні архівні документи. В одній з довідок до ЦК КП(б)У про

трудове використання інтернованих на підприємствах Ворошиловградської області, датованій кінцем 1945 р., читаємо: "...На більшості шахт протягом чотирьох місяців заробітну плату інтернованим не видають. Як правило, щомісяця видають аванс в сумі 50-100 карбованців... На Алматинському мед заводі з лютого місяця (1945 р. – Авт.) інтерновані не отримували на руки навіть і авансу, вони перестали вірити, що зароблені гроші їм коли-небудь віддадуть. Часто десятники шахт роботу, виконану інтернованими, записують нашим робітникам, а інколи й зовсім не записують, а відтак і не оплачують. Робочому батальйону № 1219 лише за липень було пропущено по шахті тресту "Краснолучвугілля" 364 людино-дні, по шахті № 162 – 354, по будівельному цеху – 373 із загальної суми заробітку 15 000 карбованців. У тресті "Свердловськвугілля" батальйону № 1221 не записано 870 людино-днів на загальну суму 19 000 карбованців. По тресту "Брянськвугілля" батальйону № 1214 не записано понад 1000 людино-днів на суму 25 000 карбованців. Інтерновані заявляють, що зарплатні їм вистачає лише на 10 днів викупити обід..." [31].

29 вересня 1945 р. наказом наркома внутрішніх справ № 0249 було запроваджене в дію "Положення про трудове використання військовополонених" [32]. Цей документ виявився чи не найбільш ґрунтовним із тих, що регулювали питання трудового використання бранців. Вже з загальних положень "Інструкції по трудовому використанню військовополонених" видно, що влада намагалася нормативно закріпити за бранцями обов'язок працювати ("Праця для всіх військовополонених рядового та молодшого начальницького складу обов'язкова"). Важливими положеннями цієї частини розділу були вказівки на те, що "військовополонений зобов'язаний своєю працею відшкодувати вартість свого утримання" тоді як "адміністрація табору зобов'язана добиватися максимально продуктивного трудового використання контингенту та забезпечити відшкодування державі витрат на утримання табору [33]. Відтак, основоположними принципами використання праці бранців війни керівництво НКВС бачило її загальнообов'язковість і самоокупність [34].

У розділі V "Положення про трудове використання військовополонених" йшлося про грошове утримання останніх. Обов'язкові готівкові виплати для рядових військовополонених і молодшого командного складу відмінялися. Грошова винагорода встановлювалася лише бранцям, які виконували та перевиконували виробничі норми. Загальна сума грошової винагороди не могла перевищувати 200 крб. для працюючих на важких і 150 крб. на інших роботах. Для військовополонених-кваліфікованих фахівців, які працювали на адміністративно-технічних посадах, грошова винагорода виплачувалась із розрахунку 50% посадової платні, проте не могла перевищувати 500 карбованців. Командири відділень (бригадири) отримували 20-ти відсоткову надбавку до суми, що призначалась для видачі готівкою. Для командирів взводів (десятників), командирів рот із військовополонених встановлювалася гарантована грошова винагорода у розмірі 50 і 75 крб. відповідно. В тому ж разі коли, керовані ними підрозділи, виконували і перевиконували норми виробітку, то ці військовополонені отримували надбавки до заробітної плати від 75 до 300 карбованців. Військовополоненим-раціоналізаторам виробництва також нараховувалася надбавка до зарплати в розмірі 50% від суми премії за раціоналізаторську пропозицію, але не більше 500 крб. Бранці, які працювали в допоміжних командах охорони, отримували грошову винагороду в 50 крб. на місяць. Лікарі з військовополонених, додатково до офіцерського грошового забезпечення, отримували 40 крб., а фельдшерам виплачували по 20 крб. При цьому, всі заохочувальні виплати військовополонений-посадовець мав шанс отримати лише в разі суворого дотримання його підрозділом виробничої і табірної дисципліни. Кожному бранцеві дозволялося мати готівкою не більше 150 крб. Решта зароблених грошей зберігалися на їхніх особових рахунках.

Позбавлялися грошової винагороди непрацюючі бранці (незалежно від причин), військовополонені, які не виконували 100% виробничої норми та працюючі в табірній обслузі [35]. Відверто дискримінаційним виглядало і положення про те, що військовополоненим II та III груп працездатності (норми виробітку для яких були знижені відповідно їх фізичному стану) грошова винагорода виплачувалася лише з розрахунку повної державної норми, встановленої для вільнонайманих працівників цього підприємства [36].

Навіть поверховий аналіз положень "Інструкції по трудовому використанню військовополонених" від 29 вересня 1945 р. засвідчує, що радянський уряд у питанні грошового забезпечення військовополонених знову повернувся до реалізації принципу прямого стимулювання їх трудової активності. При цьому знову звужувалась база грошових виплат за рахунок відміни, не пов'язаного з виконанням виробничих норм, обов'язкового готівкового утримання для рядових і молодших командирів. Саме поняття "грошове забезпечення" стосовно військовополонених ліквідувалося, а для бранців, які виконували та перевиконували виробничі норми, встановлювалася диференційована система "грошової винагороди". Таким чином елементарне грошове забезпечення військовополонених було поставлене в цілковиту залежність не просто від самого факту праці, але й від праці продуктивної, а в радянській системі трудового використання бранців остаточно і безповоротно утвердився принципи обов'язкового і загального характеру праці військовополонених та повної самоокупності їх утримання.

На наш погляд, ухвалення в надрах системи ГУПВІ подібних рішень стало можливим лише тому, що у кінці травня – на початку червня 1945 р. радянське керівництво остаточно вибудувало головну політичну лінію у ставленні до військовополонених [37]. Вони розглядалися як потенційно значний і дешевий резервуар трудових ресурсів, котрі НКВС і господарські органи мали використати з максимальною ефективністю й мінімальними затратами. Наразі табірна реальність літа-осені 1945 р. була такою, що доправлені з фронту в

тил, в значній своїй масі ослаблені, поранені та хворі, бранці були не в змозі тяжко працювати і виконувати встановлені виробничі норми. Відтак ці військовополонені позбавлялись можливості хоч якось покращити свій бідний табірний пайок. Наприклад, з довідки начальника УПІВІ НКВС Української РСР Б. Шумського, датованої 10 квітня 1945 р., видно, що середній показник “трудоного фонду” всіх існуючих тоді 16-ти виробничих таборів для військовополонених, що розташовувалися на території республіки, складав лише 50-55% від загальної чисельності контингенту цих установ [38]. Таким чином половина бранців ризикували зовсім не отримати додаткового харчування, оскільки працювати не могли. Прямим наслідком цього ставала дистрофія, остаточне виснаження і смерть. Так, із 5153 осіб контингенту табірної відділення № 2 дніпропетровського стаціонарного табору НКВС СРСР № 315, організованого для використання бранців на будівництві місцевого автомобільного заводу, протягом січня червня 1945 р. померло 709 осіб [39].

Звісно ж, звинувачувати лише керівництво ГУПІВІ і табірні адміністрації у високій смертності бранців не можна. Цьому були й вагомі об’єктивні причини. Проте аналіз документів дає підстави вважати, що рішення радянського уряду (дубльовані та конкретизовані НКВС у новій редакції “Положення про трудове використання військовополонених”), спрямовані на цілковите узалежнення встановленого мінімального розміру грошового забезпечення бранців від рівня ефективності їх праці, були недостатньо продуманими щодо своїх наслідків. У тяжких умовах повоевненої дійсності вони ще більше погіршили і без того складну ситуацію зі збереженням працездатності трудового фонду таборів військовополонених.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Конасов В. Б.* Историография вопроса о трудовом использовании немецких военнопленных в СССР // Германия и Россия: Материалы международной научной конференции “Россия и Германия: опыт и уроки отношений в XIX-XX вв.”. Вып. 3. – Воронеж, 2000. – С. 211-214; *Конасов В. Б., Кузьминых А. Л.* Немецкие военнопленные в СССР: историография, библиография, справочно-понятийный аппарат. – Вологда, 2002; *Сидоров С. Г.* Труд военнопленных в СССР в 1939 – 1956 гг. – Волгоград, 2001; *Karner S., Marx B.* World War II prisoners-of-war in the Soviet Union economy // International Committee for the history of the Second World War 1945. Consequences and sequels of the Second World War/ – Paris, 1995/ – P. 191-201, та інші.
2. Международное право в избранных документах. – М., 1957. – Т. 3. – С. 44.
3. Наведене засвідчує той становий консерватизм, котрий і на початку ХХ ст. ніяк не полишав суспільну свідомість у провідних країнах Світу. Це той випадок коли статутне чинопочитання суперечило самому духові демократичного суспільства, адже стан полону означав для бранців завершення війни, а відтак і припинення дії військових статутів. Така дискримінація в умовах табірної життя апріорі ставила в нерівні умови бранців – колишніх учасників військового конфлікту. Нажаль, цей підхід не був подоланий і в наступній Женевській (1929 р.) конвенції “Про військовополонених”.
4. Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. Документы и материалы / Под ред. М. М. Загоруйко. – М., 2000. – С. 1012-1013.
5. Там же. – С. 1013.
6. Государственный архив Российской Федерации (далее ГАРФ). – Ф. 3316. – Оп. 64. – Д. 1049. – Л. 2, 4-12.
7. ГАРФ. – Ф. 3316. – Оп. 64. – Д. 1049. – Л. 10.
8. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. – С. 62.
9. Катынь. Пленники необъявленной войны: Документы и материалы. – М., 1997. – С. 89-92.
10. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. – С. 77.
11. Катынь. Пленники необъявленной войны: Документы и материалы. – М., 1997. – С. 147-148.
12. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. – С. 535-536.
13. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 80-82.
14. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 110. Прим. 29. – Арк. 4 зв.
15. *Снегирев В. В.* Это было в Старобельське. Эхо Катынской трагедии. Свидетели и документы рассказывают. – Луганск, 2004 // [http: artofwar.lib.ru](http://artofwar.lib.ru)
16. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 162. – Арк. 23.
17. Там само. – Арк. 24-25.
18. Там само. – Арк. 25.
19. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. – С. 85.
20. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 110. – Прим. 29.
21. Там само. – Прим. 29. – Арк. 5-8 зв.
22. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 110. – Прим. 23. – Арк. 2-5.
23. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 27. – Арк. 237-242.
24. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 135. – Прим. 47. – Арк. 4.

25. Цікаво, що довідка "Про намічені заходи з виконання постанови ДКО № 8921сс від 4 червня 1945 р. по трудовому використанню та матеріально-технічному забезпеченню таборів для військовополонених" була підготовлена апаратом очільника республіканського УПВІ та підписана Б. Шумським за два дні до планованого засідання Державного Комітету Оборони, на якому мало заслуховуватись це питання. На наш погляд, цей факт зайвий раз засвідчує всю ретельність з якою готувалися подібні рішення в надрах радянських силових відомств. (Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1830. – Арк. 37-38).
26. *Сергійчук В.* Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР. – К., 2001. – С. 101.
27. Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. Документы и материалы. – С. 199-204.
28. Там же. – С. 199-200.
29. ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 135, прим. 4, арк. 3-4.
30. *Полян П. М.* Интернированные немцы в СССР // Вопросы истории. – 2001. – № 8. – С. 116-117.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1830. – Арк. 75.
32. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. – С. 250.
33. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. – С. 627.
34. *Потильчак О. В.* Историчні аспекти нормативного регулювання праці військовополонених та інтернованих в СРСР у повоєнний період (1945-1953рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 410.
35. В окремих випадках, за особливо добросовісну роботу, військовополоненим, які працювали в табірному виробництві та в господарській обслузі, видавалась грошова винагорода в сумі 15 крб. (Див.: Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. Документы и материалы. – С. 631).
36. Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. Документы и материалы. – С. 630-631.
37. 4 червня 1945 р. Державний Комітет Оборони СРСР ухвалив постанову № 8921сс "Про заходи по трудовому використанню військовополонених і матеріально-технічному забезпеченню таборів для військовополонених".
38. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1380. – Арк. 31.
39. Там само. – Арк. 52-53.

Анотація

На тлі основних положень міжнародного гуманітарного права щодо військовополонених, у статті розглядається та аналізується радянська нормативна база періоду Другої світової війни в питаннях грошового утримання та оплати праці військовополонених у таборах НКВС.

Кравченко А.

ЕТАПУВАННЯ ДО НІМЕЧЧИНИ ОСТАРБАЙТЕРІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

Проблеми вивчення питань Другої світової війни залишаються актуальними для сучасної історичної науки, особливо ті її сторони, з яких зняли завісу секретності, відкинули ідеологічну упередженість. Одним з таких питань є вивчення системи використання іноземної робочої сили Третім рейхом, в тому числі, залучення до роботи в Німеччині східних робітників. Інтерес до вивчення питання "остарбайтерів" особливо загострився наприкінці 90-х років ХХ століття у зв'язку з підняттям питання про компенсаційні виплати колишнім жертвам фашизму, які були насильно вивезені на роботи до Німеччини. Потреба суспільства дізнатись правду про "остарбайтерів", необхідність знайти підтверджуючі документи, визначитись з оцінкою подій, обумовити статус колишнього "остарбайтера" в сучасному суспільстві надихнули істориків до глибокого вивчення проблеми.

У сучасній історичній науці з'явився ряд праць, присвячених даній проблемі. Значну увагу присвячено питанню використання праці східних робітників у фундаментальних дослідженнях історії Другої світової війни. Серед цих робіт можна виділити дослідження таких авторів як В. Коваль, В. Косик, В. Кучер, Т. Першина та ін. [1]. Друкуються праці, присвячені безпосередньо проблемам остарбайтерів. Дослідженням цього питання займалися українські вчені С. Гальчак, О. Потильчак, російський історик П. Полян [2].

Втім, українська історична наука початку ХХІ століття, використовуючи досвід західних колег, все частіше застосовує екзистенційний підхід до вивчення проблем історії. Такий історичний погляд дає можливість більше уваги звертати на особу в історії, її світосприйняття, її відчуття та бачення подій. Подібні підходи стали звичними для дослідження даної проблеми німецькими науковцями Ульріхом Гербетом, Гізелою Шварц, Тамарою Франкенберг [3]. Серед українських істориків питання про використання примусової праці східних робітників гітлерівською Німеччиною через призму долі людини, усних спогадів та їх історичного аналізу розглядали Г. Грінченко, Т. Пастушенко, О. Царик [4].

Проте, незважаючи на достатньо великий інтерес дослідників до вивчення даної проблеми, на сьогодні